

Чорнозуб Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцентка, в.о. завідувача кафедри загальнотеоретичної, конституційної та цивільної юриспруденції Миколаївського навчально-наукового інституту права Національного університету «Одеська юридична академія»

Лазарева Н. М.,

викладачка кафедри загальнотеоретичної конституційної та цивільної юриспруденції Миколаївського навчально-наукового інституту права Національного університету «Одеська юридична академія»

Данильченко О. В.,

старша викладачка кафедри загальнотеоретичної, конституційної та цивільної юриспруденції Миколаївського навчально-наукового інституту права Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРОТИДІЯ ТА БОРОТЬБА З КОРУПЦІЄЮ В УКРАЇНІ У СВІТЛІ НАБУТТЯ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

PREVENTION AND FIGHT AGAINST CORRUPTION IN UKRAINE IN THE LIGHT OF ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

У статті розкриваються особливості співпраці України та ЄС у сфері протидії та боротьби з корупцією з акцентом на гармонізацію законодавства у контексті поточної динаміки переговорного процесу з ЄС та останніх тенденцій розвитку антикорупційного асquis ЄС. Підкреслюється, що ефективна боротьба з корупцією є не лише обов'язковою умовою для вступу України до Європейського Союзу, а й важливим фактором для розвитку демократичного суспільства та економічного зростання країни.

Наголошується, що боротьба з корупцією є одним із ключових викликів для України на шляху до членства в Європейському Союзі. У рамках загальноєвропейського правового простору корупція розглядається як серйозна загроза верховенству права, демократії та економічному розвитку. Європейський Союз визначає боротьбу з корупцією ключовим політичним пріоритетом, що відображено у відповідних директивах, регламентах та міжнародних угодах. Антикорупційна стратегія ЄС охоплює як боротьбу з корупцією у межах Союзу, так і оцінку антикорупційних заходів країн-претендентів на вступ. Відтак ЄС висуває чіткі антикорупційні вимоги до країн-кандидатів, оскільки прозорість, верховенство права та ефективні антикорупційні механізми є невід'ємною частиною європейських стандартів.

Представлено огляд правової основи протидії та боротьби з багатоаспектними проявами корупційних правопорушень на рівні Європейського Союзу, а також політичних документів Союзу у цій сфері у рамках політики розширення ЄС. Узагальнено законодавчі підходи щодо посилення антикорупційних механізмів в Україні з укладанням Угоди про асоціацію 2014 р. У світлі наближення законодавства до асquis ЄС наголошується на необхідності вивчення стану відповідності українського законодавства проєкту Директиви про боротьбу із корупцією та рішення, що передбачає запровадження спеціального санкційного режиму для боротьби з корупцією у випадках, коли йдеться про загрозу для фундаментальних засад Союзу. При цьому додану вартість до реалізації антикорупційних механізмів в Україні може додати вивчення кращого досвіду держав-членів ЄС та посилення співпраці зі спеціалізованими органами Союзу.

Ключові слова: *корупція, корупційні правопорушення, боротьба з корупцією, антикорупційна стратегія, наближення законодавства, антикорупційне асquis ЄС, європейська інтеграція, членство в ЄС.*

The article discusses the features of Ukraine's cooperation with the EU in the field of anti-corruption efforts, focusing on the harmonization of legislation in the context of the current dynamics of the negotiation process with the EU and the latest trends in the development of the EU's anti-corruption acquis. It emphasizes that effective anti-corruption measures are not only a prerequisite for Ukraine's accession to the European Union but also an important factor for the development of a democratic society and the country's economic growth.

It is stressed that the fight against corruption is one of the key challenges for Ukraine on its path to European Union membership. Within the framework of the European legal space, corruption is seen as a serious threat to the rule of law, democracy, and economic development. The European Union considers the fight against corruption a key political

priority, as reflected in relevant directives, regulations, and international agreements. The EU's anti-corruption strategy covers both the fight against corruption within the Union and the assessment of anti-corruption measures in candidate countries. Thus, the EU sets clear anti-corruption requirements for candidate countries, as transparency, the rule of law, and effective anti-corruption mechanisms are integral to European standards.

An overview of the legal framework for countering and combating various manifestations of corruption offenses at the European Union level is presented, as well as political documents of the Union in this area within the context of the EU's enlargement policy. Legislative approaches to strengthening anti-corruption mechanisms in Ukraine since the signing of the 2014 Association Agreement are summarized. In light of the alignment of legislation with the EU *acquis*, attention is drawn to the need to study the compliance of Ukrainian legislation with the draft Directive on combating corruption and the decision that provides for the introduction of a special sanctions regime for fighting corruption in cases where there is a threat to the Union's fundamental principles. At the same time, the added value of implementing anti-corruption mechanisms in Ukraine can be enhanced by studying the best practices of EU member states and strengthening cooperation with specialized Union bodies.

Key words: *corruption, corruption offenses, anti-corruption fight, anti-corruption strategy, legislative alignment, EU anti-corruption acquis, European integration, EU membership.*

Актуальність теми дослідження. У рамках загальноєвропейського правового простору корупція розглядається серйозною ерозією суспільного ладу, оскільки становить ключову загрозу верховенству права, демократії і правам людини, знецінює соціальну справедливість, підриває економічний розвиток та належне функціонування ринкової економіки (преамбула Цивільної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 [1]). Європейський Союз розглядає корупцію як деструктивний феномен, який є головною перешкодою стійкого економічного розвитку, відволікаючи ресурси від продуктивних результатів та загострюючи соціальну нерівність. У Повідомленні Європейської комісії про боротьбу з корупцією від 03.05.2023 [2] наголошується, що ефективна стратегія у попередженні та боротьбі вказаним явищем є українською необхідною як для захисту європейських цінностей, так і ефективної реалізації його політик, підтримки верховенства права та довіри до публічних інституцій. Відтак ЄС з особливою прискіпливістю ставиться до корупційної проблематики у рамках політики розширення, оцінюючи потенціал зацікавлених у вступі країн протидіяти їй численним проявам. Формально це пов'язується із третім копенгагенським критерієм членства, який передбачає необхідність приведення законодавства держави у відповідність до *acquis* ЄС, у тому числі у сфері антикорупції. З огляду на зазначене варто вказати, що підходи Європейського Союзу щодо антикорупційної стратегії мають принципову важливість для України у контексті набуття членства в ЄС, яке в умовах повномасштабної російської

агресії є не лише ключовим зовнішньополітичним пріоритетом, а стратегією екзистенційного значення.

Стан наукового дослідження теми. Проблематика протидії корупції традиційно привертала увагу українських дослідників у різних галузях права. Зокрема, можна виділити О. Банчук, І. Дір, О. Дудурова, Н. Задираку, Є. Зосімова, Р. Кабанець, О. Коваль, В. Луцка, В. Поповича, О. Проневич, О. Сороку, М. Хавронюка. Окрім того, окремими науковцями вказана тематика вивчалася крізь призму наближення вітчизняного законодавства до антикорупційних стандартів ЄС. Важливий внесок у цьому напрямку зробили М. Буроменський, А. Гнітій, А. Мороз, Ю. Пономаренко, Т. Сироїд, О. Трагнюк, І. Яковюк. Водночас вказані представники української науки зосереджувалися здебільшого на виконанні Україною міжнародних зобов'язань у сфері протидії і боротьби з корупцією, що закріплені в міжнародних договорах, угодах Ради Європи та договорах із співробітництва з ЄС, серед яких центральне місце обіймає Угода про асоціацію з ЄС 2014 р. При цьому у представлених теоретичних розробках не розкрито особливостей співпраці та гармонізації законодавства у контексті поточної динаміки переговорного процесу з ЄС та останніх тенденцій розвитку антикорупційного *acquis* ЄС.

Мета статті полягає у визначенні стану і особливостей співробітництва України з ЄС, наближення законодавства до антикорупційного *acquis* ЄС та надання рекомендацій у світлі набуття членства з урахуванням останніх змін у правопорядку Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Повідомлення Європейської Комісії від 03.05.2023 [2] боротьба з корупцією є одним із ключових політичних пріоритетів на загальноєвропейському рівні. У рамках Європейського Союзу розроблено значну правову основу протидії та боротьби з багатоаспектними проявами корупційних правопорушень. Засади антикорупційного асвіс ЄС визначаються положеннями установчих договорів Союзу, які своєю чергою є основою розвитку національного законодавства усіх його держав-членів. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 67 Договору про функціонування ЄС 1957 р. (далі – ДФЄС) Союз має докласти зусиль для забезпечення високого рівня безпеки, включаючи протидію і боротьбу зі злочинністю та зближення норм кримінального права. Статтею 83 ДФЄС корупція віднесена до категорії сврозлочинів – злочинів, що є особливо тяжкими та мають транснаціональний характер, щодо яких на рівні ЄС можуть запроваджуватися мінімальні стандарти криміналізації та пеналізації. Окремим напрямком у боротьбі із корупцією є захист фінансових інтересів Союзу. Йдеться про його бюджетні кошти, які надаються державам-членам, а також використовуються його установами для забезпечення реалізації статутної мети та цілей Союзу. Відповідно до ст. 325 ДФЄС держави-члени та ЄС зобов'язалися забезпечувати захист таких коштів та протистояти шахрайству та будь-якій іншій незаконній діяльності, яка, зокрема, може набувати ознак корупційного правопорушення.

Вказані положення набувають деталізації у численних джерелах вторинного права, які визначають вимоги до боротьби з корупцією, встановлюють стандарти щодо криміналізації корупційних правопорушень, створення ефективних механізмів запобігання корупції та забезпечення відповідальності винних осіб, співробітництва держав-членів та їхньої взаємодії з відповідними установами ЄС. Зокрема, необхідно виділити Конвенції про боротьбу з корупцією, що охоплює посадових осіб ЄС або посадових осіб держав-членів Союзу 1997 р.; Рамкове рішення Ради про протидію корупції в приватному секторі 2003 р., яке криміналізує активне та пасивне хабарництво; Рішення Ради ЄС 2008/852/JHA про контактну

мережу протидії корупції; Директиву 2015/849 про попередження використання фінансових систем з метою відмивання коштів або фінансування тероризму; Директиву 2017/1371 Про боротьбу з шахрайством, що завдає шкоди фінансовим інтересам Союзу; Директиву 2018/1673 про протидію відмиванню грошей за допомогою засобів кримінального права; Директиву 2019/1937 про захист викривачів корупції; Регламент 2021/785 про Європейську прокуратуру (EPPO); Регламент 883/2013 про Європейський офіс протидії шахрайству тощо. Окрім того, Європейський Союз поряд з усіма його державами-членами є учасником Конвенції ООН проти корупції 2003 р., яка на універсальному рівні є єдиним міжнародним договором у цій сфері.

Необхідно звернути увагу, що на сьогодні на обговоренні на рівні ЄС перебувають дві важливі законодавчі пропозиції, спрямовані на посилення заходів у боротьбі з корупцією, які представлені Європейською Комісією 03.05.2023. Перша, проєкт Директиви про боротьбу з корупцією [3], спрямована на оновлення та гармонізацію норм, що визначають та криміналізують корупційні правопорушення. Метою законодавчої ініціативи є забезпечення уніфікації законодавства держав-членів задля визначення єдиного підходу щодо встановлення відповідальності за такі діяння, щоб вони каралися ефективними, пропорційними та стримуючими санкціями, таким чином гармонізуючи пеналізацію у межах Союзу. Друга пропозиція подана Верховним представником Союзу із закордонних справ і політики безпеки, який за підтримки Комісії пропонує доповнити інструментарій обмежувальних заходів (санкцій) у рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП) спеціальним санкційним режимом для боротьби з корупцією у випадках, коли акти корупції серйозно впливають або становлять загрозу для фундаментальних інтересів Союзу та цілей цієї політики відповідно до ст. 21 Договору про Європейський Союз 1992 р.

Науковці дають позитивну оцінку вказаним законодавчим пропозиціям, водночас наголошують на важливості забезпечення якісної гармонізації національних антикорупційних систем із стандартами, запропонованими в про-

ектах вищевказаних актах. Так, М. Белінгері та Ф. Луппі підкреслюють, що «втручання ЄС у боротьбу з корупцією, безумовно, створює додану вартість, яку неможливо досягти лише за допомогою репресивної політики окремих держав. Необхідно зблизити кримінальне законодавство держав-членів, сприяючи створенню рівних умов та забезпечуючи кращу координацію... Невдача у досягненні мети гармонізації правопорушень на європейському рівні може призвести до неефективності антикорупційної системи на рівні Союзу» [4].

Окрім держав-членів, Європейський Союз значну увагу приділяє антикорупційному законодавству та стратегіям держав-претендентів на вступ, оцінюючи рівень наближення їхнього законодавства *acquis* ЄС. У Повідомленні Європейської Комісії від 03.05.2023 [2, с. 17] наголошується, що антикорупція є пріоритетом політики ЄС у сфері розширення і сусідства. Відтак у процесі розширення рівень узгодження з *acquis* ЄС та здійснення належної антикорупційні реформи значною мірою визначають темпи просування країн-кандидатів до вступу в ЄС.

У цьому контексті важливо звернути увагу, що Європейська комісія здійснює регулярний моніторинг антикорупційних та пов'язаних з ними реформ у межах щорічного «пакету розширення», який включає детальну оцінку поточного стану в кожній країні-кандидаті та державі-заявниці, а також надання рекомендацій щодо майбутніх пріоритетів реформ. Європейська Комісія аналізує законодавчі та інституційні механізми як у сфері запобігання, так і боротьби з корупцією, приділяючи особливу увагу реальним результатам у проведенні активних розслідувань, висуненні обвинувачень і судових рішеннях, особливо щодо корупції на високому рівні. Окрім того, у 2022 році Комісія також розпочала серію оцінювальних місій за участі незалежних експертів, які вивчають ефективність заходів по боротьбі з корупцією, організованою злочинністю та відмиванням коштів. Останні аналітичні звіти щодо України, Молдови та Грузії висвітлюють рівень їхньої спроможності виконувати зобов'язання, пов'язані з членством у ЄС, де боротьба з корупцією визначається одним із ключових пріоритетів. Зокрема, одним із

центральных питань у фокусі уваги – заходи із «деолігархізації», що спрямовані на усунення надмірного впливу зацікавлених груп на економічне, політичне та суспільне життя у відповідній країні.

Необхідно зазначити, що співпраця з Європейським Союзом у сфері протидії корупції та приведення законодавства у відповідність до стандартів ЄС у цій сфері як зобов'язання для поглиблення процесів європейської інтеграції України було чітко визначено Угодою про асоціацію 2014 р. (далі – УА), яка на сьогодні залишається центральним міжнародним договором про співробітництво. Так, у ст. 3 УА наголошується, що боротьба з корупцією є одним із головних принципів для посилення відносин між Сторонами. Статтями 14 та 22 УА боротьба з корупцією як у державному, так і приватному секторі, визнається важливим напрямком співпраці у сфері юстиції, свободи та безпеки. Дотримання стандартів, які охоплюють вимоги запобігання корупційним ризикам, вимагається при укладанні державних контрактів (ст. 151 УА). Окрім того, створення надійних механізмів протидії та боротьби з правопорушеннями, які зачіпають фінансові інтереси ЄС та співпраця з спеціалізованими установами Союзу, зокрема, шляхом взаємної адміністративної допомоги та спільної правової підтримки, передбачена у рамках фінансового співробітництва за ст. ст. 347, 459 УА.

Реалізація вказаних зобов'язань вимагає не лише приведення законодавства у відповідність до антикорупційного *acquis* ЄС, але й вироблення комплексного підходу, ефективної всеохоплюючої національної стратегії. Своєрідним орієнтиром у контексті очікувань від України стали щорічні звіти Європейської комісії про стан виконання Угоди про асоціацію, яка перетворилася на дороговказ для реформ, спрямованих на європейську інтеграцію з метою набуття членства в Європейському Союзі.

Вивчаючи особливості наближення законодавства України до *acquis* ЄС після укладання Угоди про асоціацію, А. Гнітій вказує на два основні законодавчі треки, за якими відбуваються законодавчі зміни: перегляд та внесення змін до чинних нормативних актів, які повністю або частково охоплюються сферою антико-

рупції, та розроблення нових актів [5, с. 481]. На нашу думку, доцільно виділити ще третю групу законодавчих змін, які відбулися у формі відновлення дії механізмів, які стосуються протидії та боротьби із корупцією.

Зокрема, пакет антикорупційних новацій передбачав внесення змін до законів України «Про запобігання корупції», «Про прокуратуру», «Про державну службу», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», Кодексу України про адміністративні правопорушення, Цивільного кодексу, а також Кримінального процесуального кодексу України. Крім того, важливими законодавчими змінами стала криміналізація корупційних діянь та посилення кримінальної відповідальності шляхом розширення суб'єктного складу вчинення корупційних кримінальних правопорушень за рахунок юридичних осіб та запровадження процедури конфіскації майна.

У рамках другого треку було прийнято спеціальні законодавчі акти та планів заходів, спрямовані на виконання антикорупційної стратегії. Ключовим актом став Закон України «Про запобігання корупції» 2014 р. [6], який визначив правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів та правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень. Окрім того, у 2019 р. до вказаного Закону було внесено доповнення про викривачів корупції, визначено гарантії їхнього захисту та способи повідомлення інформації про злочини. Вказані новації ґрунтуються на положеннях Директиви (ЄС) 2019/1937 про захист осіб, які звітують про порушення права ЄС.

Новації стосувалися також створення мережі спеціалізованих антикорупційних органів у 2015 р., що відбулося за підтримки Консультативної місії ЄС в Україні, яка надавала стратегічну практичну допомогу у проведенні реформ згідно з європейськими стандартами. Зокрема, йдеться про Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (САП) та Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних

та інших злочинів (Агентство з розшуку та менеджменту активів, АРМА). Принагідно зазначимо, що АРМА була створена за аналогом установ з повернення та управління активами, які функціонують у державах-членах ЄС відповідно до рішення Ради Європейського Союзу 2007/845/JHA від 06.12.2007.

У рамках третього треку законодавчих змін відбулося відновлення правових механізмів, які спрямовані на протидію та боротьбу із корупційними правопорушеннями. Зокрема, важливим організаційно-правовим заходом стало відновлення електронного декларування та посилення контролю за статками посадовців, що ґрунтується на положеннях Закону «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» від 20.09.2023. Окрім того, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» від 31.10.2019 крім відновлення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення оновлено механізм цивільної конфіскації, що не вимагає засудження особи для вилучення необґрунтованих активів.

Європейська Комісія у двох звітах за 2023 та 2024 роки у рамки політики розширення ЄС надала позитивну оцінку законодавчим новаціям, запровадженим в Україні. Водночас висловила окремі рекомендації у сфері антикорупції, які потребують особливої уваги у світлі набуття членства в ЄС. Так, в останньому Звіті від 30.10.2024 [7, с. 6] відзначено «певний рівень підготовки у попередженні та боротьбі з корупцією» (такі ж висновки зроблено по Молдові [8, с. 6]). Зокрема, відзначається посилення національного інституційного механізму, а також розширення співробітництва з OLAF та Європейською прокуратурою. Водночас серед заходів, які потребують якнайшвидшої реалізації, названо збільшення кількості суддів та адміністративного персоналу у Вищому антикорупційному суді (ВАКС); подальше вдосконалення результативності у справах про корупцію на високому рівні, включаючи арешт

і конфіскацію кримінальних активів, зосереджуючись на топ-посадовцях та резонансних справах, що стосуються системної корупції в найбільш важливих секторах та установах; усунування існуючих перешкод, які заважають цим зусиллям; активне просування та реалізація Державної антикорупційної програми до задовільного рівня; зміцнення спроможності НАБУ щодо проведення судових експертиз та незалежного прослуховування; забезпечення повноцінного функціонування системи електронного управління справами для антикорупційних органів і ВАКС; забезпечення ВАКС належними постійними приміщеннями.

Це лише конкретні пропозиції, висловлені Україні для просування на шляху до членства в ЄС. Зі стратегічних документів Європейського Союзу у сфері антикорупції випливає, що заходи мають бути всеосяжними та регулярними, а також адаптивними до нових викликів і загроз. Ми повністю погоджуємося із В. М. Тертишником та О. В. Сачком, що «проблеми протидії корупції ... мають вирішуватись системно в комплексі інтегративних заходів державно-політичного, соціально-економічного, національно-культурного, інформаційного, кримінологічного, правничого

і моральноетичного характеру та реального відновлення курсу суспільства на побудову соціальної правової держави, невідкладного виконання таких стратегічних засад, як демонополізація, деолігархізація, деофшоризація, розмежування бізнесу і влади та усунення корупційних ризиків, забезпечення ефективної фіскальної та митної політики» [9, с. 109].

У світлі вищевикладеного, додамо, що у сфері запобігання та боротьби із корупцією на доповнення до вищевказаних системних заходів, важливо враховувати кращий досвід держав-членів Європейського Союзу, які характеризуються одними із найнижчих показників в рейтингу індексу сприйняття корупції. Окрім того, серед поточних завдань у світлі наближення законодавства до *acquis* ЄС – вивчення стану його відповідності проекту Директиви про боротьбу із корупцією та проекту рішення, що передбачає запровадження спеціального санкційного режиму для боротьби з корупцією у випадках, коли акти корупції серйозно впливають або становлять загрозу для фундаментальних інтересів Союзу та цілей цієї політики. Це актуальне завдання для подальших наукових розробок.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Council of Europe's Civil Law Convention on Corruption of 4 November 1999 (Preamble). URL: <https://rm.coe.int/168007f3f6>.
2. Joint Communication of the European Commission on the fight against corruption, 03.05.2023. URL: https://commission.europa.eu/document/download/b6888f6a-45ed-4af7-b85a-6712dfe8952c_en?filename=JOIN_2023_12_1_EN.pdf
3. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating corruption, replacing Council Framework Decision 2003/568/JHA and the Convention on the fight against corruption involving officials of the European Communities or officials of Member States of the European Union and amending Directive (EU) 2017/1371 of the European Parliament and of the Council. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CONSIL:ST_11272_2024_INIT
4. Bellingeri M., Luppi F. Combatting corruption in EU legislation. An Analysis of Some Aspects of the Commission Proposal for the EU Anti-corruption Directive. *Ecrim*, 3/2023. P. 281–286.
5. Гнітій А. О., Козаченко Д. І., Лисенко Є. П. Адаптація національного законодавства України до *acquis* ЄС щодо боротьби з корупцією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023, № 12. С. 480–483.
6. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
7. 2024 Communication on EU enlargement policy: Ukraine 2024 Report, 30.10.2024. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf
8. 2024 Communication on EU enlargement policy: Moldova 2024 Report 30.10.2024. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/858717b3-f8ef-4514-89fe-54a6aa15ef69_en?filename=Moldova%20Report%202024.pdf
9. Тертишник В. М., Сачко О. В. Доктринальні аспекти діяльності Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань та Бюро економічної безпеки. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024, № 4. С. 108–116.